

5. Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної України за умови прийняття гетьманами протекцій сусідніх монархів

проби об'єднати право- і лівобережну частини Українського гетьманату розпочалися відразу ж після політичного розколу унітарної козацької держави на початку 60-х рр. XVII ст. Це питання було головним під час проведення Генеральної ради в липні 1660 р. Підписання урядом Юрія Хмельницького Чуднівського трактату в жовтні того ж року та визнання ним протекції польського короля Яна II Казимира викликало невдоволення значної частини козацтва Лівобережної України, яке невдовзі оформилося в неприйняття нею влади молодшого сина Богдана Хмельницького та започаткування наказного гетьманства над полками Задніпров'я переяславського полковника Якіма Сомка. Очевидно, що такий поліцентризм колись єдиної державної структури не був до вподоби законнообраному ще на загальноукраїнській Генеральній раді Юрію Хмельницькому. Боротьба за територіальну цілісність України під час урядування цього гетьмана досить ґрунтовно висвітлювалася в працях сучасних істориків¹, а тому акцентуємо увагу лише на засадничих аспектах його об'єднавчої політики, яка проводилася ним під зверхністю польського короля та за «братерської» підтримки кримського хана Селім-Гірея.

*«Без другої сторони Дніпра ми не складаємо Війська Запорозького, рівно як і та сторона без нас...»*², — відзначав на самому початку свого гетьманства Ю. Хмельницький. У середині травня 1662 р. гетьман також висловлював переконання, що польський король буде «...на батьківському лоні своєму, *спостерігати за цілістю України...*»³. Відразу ж після укладення Чуднівської угоди гетьман вислав до полковника Т. Цицюри (він на той час очолював більшість лівобережних полків і підтримував російського воєводу В. Шереметьєва) універсал, у якому повідомляв, що цей договір передбачає збереження усіх «прав і вольностей» Війська Запорозького як на Правобережжі, так і Лівобережжі. Саме тому молодший Хмельницький радив «задніпровським» козакам перейти на бік польського короля й гарантував їм збереження життя та козацьких привілеїв⁴. Однак лівобережна старшина на чолі з наказним гетьманом Я. Сомком бажала залишитися у підданстві мос-

ковському цареві. Сомко навіть закликав в «черкаські міста» белгородського воєводу Г. Ромодановського зі своїми військами⁵.

Тому невдовзі Ю. Хмельницький обрав військові засоби як найефективніші в справі повернення під свою владу бунтівливого Лівобережжя. Вже в листопаді 1660 р. за його наказом на чолі п'ятитисячного козацького корпусу туди вирушив полковник П. Дорошенко, який до січня наступного року оволодів містами Зіньковим, Ромнами та Гадячем⁶. Внаслідок цієї військової акції під булаву Хмельницького перейшли Полтавський, Гадяцький, Лубенський та Миргородський полки, а також Охтирський полк Слобідської України. Джерела засвідчують, що поруч із підрозділами Дорошенка на Лівобережжі воювали також польські й татарські війська, які були запрошені сюди гетьманом. У результаті таких дій «мало вже чого цілого залишилося» з міст і селищ Прилуцького полку⁷.

Однак і цих сил виявилось замало для того, щоб опанувати великою територією з «лівого берега» Дніпра, а тому Хмельницький на початку грудня висилає до Яна II Казимира посольство на чолі з колишнім генеральним писарем С. Голуховським. Воно мало добиватися від польського короля відновлення дії Гадяцької угоди 1658 р. Окрім того, українці пропонували «...деякі нові пункти, необхідні для Війська Його Королівської Милості Запорозького, в заміну тих, котрих Військо Запорозьке з комісії Гадяцької не отримує...»⁸. Також наголошувалося на питанні щодо повернення православним відібраних уніатами церков на території Корони Польської та Великого князівства Литовського. Серед іншого послі мали вимагати від польської влади щоб жовніри, які проходили службу на правобережній Україні «не були тягарем для української людності»⁹. Цікаво, що під час цих переговорів козацькі дипломати виступали з пропозицією взяти під королівську протекцію скинутого з господарства волоського воєводу Костянтина Щербана.

Продовжуючи полівасалітетну політику свого батька, Ю. Хмельницький одночасно з переговорами у столиці Речі Посполитої намагається налагодити стосунки з московським царем. Для цього ще у кінці листопада 1660 р. пише листи до російських воєвод Ю. Барятинського та І. Чаадаєва. У них він переконує московських урядовців у тому, що Чуднівська угода була не добровільною, а стала наслідком «примусу і ситуації безвиході»¹⁰. Тому, засвідчував гетьман, він готовий повернутися до царської протекції, але за умови надання йому певних гарантій з боку Москви. Також Ю. Хмельницький просив надіслати на Лівобережжя значну кількість царських військ, яку потім можна

було б переправити на Правобережжя. Невдовзі у Чигирині відбулися таємні переговори з представником Бярятинського і Чаадаєва, які, однак, завершилися безрезультатно.

З огляду на загострення внутрішньополітичної ситуації, вже через два тижні після посольства Голуховського до Варшави відправляється дипломатична місія на чолі з сотником С. Опарою. Поряд із вирішенням інших питань, це посольство мало намір прохати в короля про військову допомогу¹¹. Однак вона так і не була надана польським монархом, а тому П. Дорошенко в січні 1661 р. повертається на Правобережжя. Відразу після його повернення гетьманський уряд планує новий похід у район Чернігівщини на чолі з новопризначеним наказним гетьманом Г. Гуляницьким. У лютому разом із полками польського воєводи С. Чарнецького й татарами Каммамет-мурзи він виступив проти військ лівобережного наказного гетьмана Я. Сомка й російського воєводи Г. Ромодановського. Численні бої й сутички між ними тривали з перемінним успіхом на землях Чернігівського, Ніжинського, а потім Переяславського й Полтавського полків до середини квітня. Зрештою українсько-польсько-татарські війська змушені були відступити, зважаючи на більш успішні дії лівобережно-українських та російських підрозділів¹².

На початку 1661 р. Український гетьманат укладає певні домовленості з Кримським ханатом. Про це у січні Ю. Хмельницький повідомляв Яна II Казимира, говорячи про «вічну приязнь» з Мегмедом IV Гіреєм. Як дослідив В. Горобець, зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інтересу Війська Запорозького до налагодження стосунків з Османською імперією¹³. Про такі наміри Чигирин повідомляв представник папи римського у Варшаві нунцій А. Пігнателлі, який відзначав, що український гетьман «на шкоду Польщі» спілкується зі Стамбулом¹⁴. У вересні того ж року січневі домовленості між Хмельницьким і Гіреєм трансформуються у Ставищанський договір, який передбачав військову взаємодію між Чигирином і Бахчисараєм та забороняв примусовий татарський «ясир» на Правобережжі.

Одночасно з відпрацюванням турецько-татарського напрямку зовнішньої політики Ю. Хмельницький знову кидає свій погляд на Москву. Це відбулося після того як на варшавському сеймі у травні українським послам відмовляють у багатьох вимогах, серед яких найголовнішою була щодо скасування унії. Очевидно, саме тому гетьман звертається з листом до Олексія Михайловича, у якому висловлює бажання відновити своє підданство та скаржитися на лівобережну козацьку старшину, які не «не допускають до того бажання»¹⁵.

Не полишаючи своїх намірів оволодіти Лівобережною Україною, Ю. Хмельницький у жовтні з метою завоювати тимчасову «тогобічну» столицю Переяслав (вона була резиденцією Я. Сомка) на чолі Уманського, Подільського, Кальницького й Корсунського полків знову переходить Дніпро. Але ця військова операція, як і попередні, закінчилася невдачею — у січні 1662 р. молодий гетьман повертається в Чигирин. Не допомогли йому й ханські війська, які всупереч чуднівським домовленостям, жорстоко поводитися з місцевим населенням і тим самим налаштовували українців проти їхнього центрального уряду.

Чергова спроба приборкати «розкольників» відбулася в першій половині березня 1662 р., коли війська наказного гетьмана І. Богуна (за дорученням Ю. Хмельницького) захопили Жовнин, Вереміївку, Іркліїв, Кропивну та інші придніпровські козацькі міста й селища. Проте вже в середині березня вони знову були витіснені за Дніпро Я. Сомком, якому допомагали московські частини І. Чадаєва. Це не зупинило Хмельницького — вже в травні того ж року він, зібравши 15-тисячне військо, до якого приєдналося півтори тисячі поляків, одна тисяча татар і одна тисяча німецьких найманців, знову атакує Переяслав¹⁶. Довготривала облога міста не вдалася, а 16 липня гетьманська армія зазнала відчутної поразки від супротивників поблизу Канева. І хоча на початку серпня Хмельницький одержав сатисфакцію в результаті перемоги поблизу Бужина, де на поміч йому прийшла татарська орда, він уже вкотре змушений був відійти на Правобережжя. Востаннє Ю. Хмельницький здійснив спробу закріпитися на лівому березі Дніпра восени 1662 р., але й вона не мала успіху, оскільки не надійшла очікувана допомога від Яна II Казимира. Як відзначала Н. Савчук, цими подіями, по суті, закінчилися намагання Ю. Хмельницького об'єднати Правобережну Україну з Лівобережною¹⁷.

Таким чином, протягом 1660–1662 рр. уряд Хмельницького здійснив 5 військових походів з метою завоювання Лівобережжя, однак вони не принесли бажаного результату. Одночасно з діями воєнного характеру гетьманський уряд проводить також і велику дипломатичну роботу. Якщо посольство сотника С. Опари в 1660 р. було першим, що просило допомоги в свого протектора, то протягом наступних трьох років свого правління Ю. Хмельницький відправляє дванадцять козацьких посольств до Яна II Казимира, які запрошували польського монарха втрутитися в перебіг подій в Україні з метою її об'єднання. Крім цього, Український гетьманат бере активну участь щодо відновлення, а потім і підтримки постійних «братерсько-дружніх» стосунків із Кримським ханатом. Лише протягом квітня — червня 1662 р.

до Бахчисараю було відправлено сім козацьких посольств¹⁸. Головним пунктом інструкцій для всіх них була вимога-прохання до хана надавати боездатне військо для участі в операціях з метою підкорення Лівобережжя. Невирішення об'єднання України за допомогою польської протекції підштовхувало Ю. Хмельницького знову до прийняття зверхності московського царя — у лютому 1662 р. він посилає до Константинопольського патріарха ченця Шафронського з метою, щоб той «звільнив його від присяги Чуднівської»¹⁹. Він також веде переговори навіть із політичними опонентами короля — литовськими конфедератами. У дипломатичній інструкції послам Великого князівства Литовського відзначалося, що «...після повернення свого посла, відрядженого до війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького, про чесноту, вірність і відвагу до Й[ого] К[оролівської] М[илості] і Речі Посполитої і Й[ого] М[илості] пана Юрія Хмельницького, гетьмана Запорозького, і війська, яке перебуває під його регіментом, які для підняття вітчизни з військами Й[ого] К[оролівської] М[илості] військовий і духовний прийняли союз...»²⁰.

Поряд з військовими й дипломатичними заходами, Ю. Хмельницький користувався таким, спочатку досить ефективним, засобом прихилення до себе невдоволених (або досить часто — непоінформованих чи просто заляканих) лівобережців, як розсилання власних універсалів, які мали закликати «тогочасних» українців до покори законнообраному гетьману та його «природному сюзерену» — королю Речі Посполитої²¹. Ці універсали розсилалися, як правило, перед походом гетьманських військ на Лівобережну Україну. Крім того, Ю. Хмельницький та його старшина зверталися з листами до окремих лівобережних полковників й особливо наказного гетьмана Я. Сомка. З останнім гетьман, зважаючи на родинні зв'язки (Сомко був його дядьком), неодноразово зустрічався й умовляв його визнати свою владу. Але ні воєнні операції та дипломатичні заходи, ні розсилання універсалів і листів, ні зустрічі з лівобережною старшиною не допомогли уряду Ю. Хмельницького об'єднати всю Україну під єдиною булавою. Хоча такі заходи все таки невдовзі вплинули на політичну позицію Я. Сомка — у першій половині 1663 р. він налагоджує стосунки у напрямку можливості возз'єднання двох частин Українського гетьманату не лише з гетьманським урядом, але і з Варшавою²².

Правобережний гетьман П. Тетеря, який раніше був генеральним писарем в уряді Ю. Хмельницького, розпочав проводити об'єднавчу політику, наслідуючи традиційні методи свого попередника.²³ 22 січня 1663 р. гетьман відправив до Варшави посольство Г. Гуляницького,

одним з головних завдань якого було просити Яна II Казимира надати Тетері допомогу у відвоюванні Лівобережжя. Окрім того, українські дипломати повинні були добиватися від варшавського уряду повернення православних церков, які перебували в руках уніатів, а також вирішити ряд інших важливих питань²⁴.

А третього лютого новообраний гетьман повідомляв свого польського патрона про складну ситуацію в Україні з огляду на перебування татарської орди: «Важко описати, які безчинства творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою»²⁵. Разом з тим, невдовзі він відсилає до Бахчисарая посольство на чолі з лисянським сотником Деменком, яке мало запевнити кримського хана у дружніх стосунках.

Український гетьман
Павло Тетеря

21 березня гетьман висилає до лівобережних полків універсал, у якому закликає підкоритися своїй владі, адже лише в такому разі він зможе захистити їх від ворожих нападів²⁶. Крім того, він намагається встановити стосунки з представниками козацької старшини та вищого духовенства «лівого берега» Дніпра. У результаті таких дій він ледве не схилив на свій бік «тогочасного» наказного гетьмана Я. Сомка²⁷. Досить велику надію покладав правобережний уряд на успішне завершення військових операцій проти «непокірних» лівобережців. Хоча, як дослідив Володимир Газін, на відміну від Ю. Хмельницького, гетьман Тетеря спочатку відмовля-

ється від масштабних походів і віддає перевагу тактиці нападу на міста й селища Лівобережної України невеликими загонами²⁸. Наприкінці зими 1662 — весною 1663 рр. правобережні полки спільно з татарами оволоділи Кременчуком, Потоком, Переволочною та намагалися здобути Гадяч, Голтву, Лохвицю, Лубни й інші міста. Але через деякий час вони були змушені повернутися на Правобережжя, де розгорталося повстання окремих полків, що були невдоволені як внутрішньою, так і зовнішньою політикою свого гетьмана.

Оцінюючи дуже складну внутрішньополітичну ситуацію, 26 червня 1663 р. П. Тетеря писав до польського короля: «...Тут несподівано застало мене перетворення домашніх овець у хижих вовків, надавши привід навіженому зраднику попу підняти прапор бунту і згубити так багато душ людських; воно розорило мене, розладнало моє здоров'я, і, нарешті, нестійку споруду щастя України, дещо уже відновлену моїми зусиллями, знову зруйнувало»²⁹. Розуміючи, що власними силами об'єднати Україну буде складно, Тетеря в серпні закликає на допомогу кримських татар та нагадує польському монарху про його обіцянку допомогти в цій справі. Правобережний гетьман разом із військами свого протектора протягом осені 1663 — зими 1664 рр. здійснює великий похід на Лівобережну Україну. Об'єднана українсько-польсько-татарська армія, очолювана самим Яном II Казимиром (очевидно, його участь у поході була спричинена великим бажанням дістати реванш після поразок від Б. Хмельницького), нараховувала близько 100 тисяч чоловік³⁰. Ця грандіозна як на той час кампанія спочатку спричинила до переходу певної частини лівобережних полків (невдоволених політикою І. Брюховецького), які повірили закличним універсалам П. Тетері про звільнення з-під московського «рабства»³¹. Але, загалом, вона не дала бажаних результатів її керівникам. Навпаки надзвичайна жорстокість її учасників щодо місцевого населення сприяла консолідації українців Лівобережжя, а також масовим виступам правобережців проти гетьмана, який допустив винищення українських земель польськими й татарськими військами.

Політика гетьмана П. Тетері, що полягала в таких словах: «...ми повинні силою зброї Вашої Королівської Милості, Пана нашого милостивого і за допомогою орди, що прибула нещодавно з Селім-Гіреєм, привести в порядок майже всю Україну»³², — зазнала краху. А тому погоджуємося з висновками істориків, що поразка цієї військової кампанії означала остаточний провал намірів Тетері відновити єдність Українського гетьманату³³.

Відбивши наступ союзницької армії польського короля, кримського хана та правобережного гетьмана, правитель Лівобережної України І. Брюховецький планує й собі поширити владу на всю територію Українського гетьманату, а отже, оволодіти Правобережжям. Він видає декілька універсалів до жителів правобережної частини гетьманату. Зокрема, відомо, що у липні і жовтні 1663 р. він звертався до них з проханням перейти під царську протекцію та його регімент³⁴. «А так вида мы, братья наша единоутробная, такову от ляхов чрез наших же проводцов на вас, и на жен, и на дети ваши намеренную погибель, сер-

дечно тою болезнует, братски всех вас увещаючи, намерение вам доброе, как братья своей даем: отступите от поганцов и от иноверцов, приклонитесь к дедичному своему монарху, единовержному российскому...»³⁵ — відзначалося в універсалі до «християнського малоросійського народу», який жив на Правобережжі. У цей час там продовжувалося повстання окремих місцевих полків проти Тетері, яке підтримували запорожці на чолі з І. Сірком. Використовуючи московську протекцію, Брюховецький залучив на допомогу російські частини й спільно з ними в березні 1664 р. розпочав підготовку до переправи через Дніпро. Перед тим він видав універсал до населення Правобережної України, де закликав останніх підтримати його в боротьбі з поляками. Крім того, в документі наголошувалося, що українсько-російське військо вступає на правий берег Дніпра з метою об'єднання двох частин України. «...Але тепер уже загасивши усі внутрішні розбрати, ми повинні жити у братерській любові. Що може бути сумніше для іновірних Ляхів, стародавніх і можна сказати споконвічних ворогів Руського народу, якщо ми, браття одновірні з'єднаємося у братський союз?»³⁶ — запитував жителів Правобережжя лівобережний гетьман. Цей «братський союз», на переконання Брюховецького, міг утворитися лише під захистом російського царя — «православного і природного нашого монарха». Однак, через чотири роки, у 1668 р., лівобережний гетьман, відкинувши російську протекцію, у листі до жителів Новгород-Сіверської сотні риторично запитував: «Чи не раділи і не сміялися сусідні наші вороги, коли бачили, що ми самі кров свою проливали і сильні свої війська Запорозькі, коли ті одної сторони, а другі другої сторони тримаючись, умалилися і на різних місцях переможені бували? А так старанно бажаємо і нагадуємо, щоб всяк, відійшовши від недружби і від гонінь на свою братію, любов і згоду між собою зберігали, і своїй старшині необхідну віддаючи повинність, зломислячих нам неприятелів Москалів добивати, з міст виганяти допомагали...»³⁷.

Та найпослідовнішим, на думку багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків, у справі з'єднання двох політичних центрів Українського гетьманату був П. Дорошенко, який обіймав гетьманську посаду протягом одинадцяти років, з 1665 до 1676 рр. Один із найбільших дослідників життя та діяльності цього гетьмана Д. Дорошенко писав, що «...коли на сторожі її (України — Т. Ч.) розірвання стояли обидві сусідні держави — Москва і Польща» досягти об'єднання й унезалеження його козацькому прашуру можна було лише спираючись на допомогу третьої держави, якою на той час була Османська імперія³⁸. Сучасний історик Валерій Смолій оцінює П. Дорошенка не інакше

як політичного діяча, що вирізнявся глибоким політичним розумом, патріотизмом, широким розумінням завдань та перспектив боротьби за об'єднання всієї території України в межах однієї держави³⁹.

Великий доробок до вивчення «Дорошкіани» внесли зарубіжні науковці. Так, російський історик Геннадій Санін зазначав: «Головною метою Дорошенка було досягнути гетьманства на обох берегах Дніпра і забезпечити по можливості більшу самостійність все одно під яким протекторатом — Польщі, Росії чи Туреччини»⁴⁰. Не менш знаний польський історик Януш Волінський стверджував, що П. Дорошенко, який у складних умовах зміг втримати булаву більш ніж десять років «висував гасла незалежності й єдності України»⁴¹. Гетьман Дорошенко шукав «підтримки в Туреччині і в татарів, щоб об'єднати цілу Україну, унезалежити її від Польщі і Росії», — відзначав інший учений з Польщі Анджей Пшибось⁴². А його колега Мирослав Яворський зауважував, що Дорошенко хотів бачити Україну незалежною державою⁴³.

Майже відразу після свого обрання на гетьманство, 25 жовтня 1665 р., П. Дорошенко звертається до полковника Полтавського полку (одного з найбільших полків Лівобережжя) із закликом перейти під протекцію польського короля й визнати його «гетьманський регімент», а отже, відмовитись від царської зверхності⁴⁴. Таким чином, спочатку новообраний гетьман сподівався вирішити проблему об'єднання України під своєю владою мирними засобами. «Було б добре, якби Задніпров'я добровільно піддалося»⁴⁵, — говорив він у той час. У листопаді гетьман відправляє листа до Яна II Казимира, в якому просить того розіслати королівські листи в лівобережні полки, щоб ті схилилися під його корону та гетьманську булаву.

Протягом першої половини 1668 р. П. Дорошенку ціною великих зусиль все ж таки вдалося оволодіти більшою частиною Лівобережжя й скликати там загальноукраїнську раду для вибору гетьмана «обох сторін» Дніпра. Вона відбулася 8 червня 1668 р., а її хід та результати (які детально описані істориками)⁴⁶ переконливо засвідчили бажання правобережних і лівобережних козаків жити в єдиній Українській державі. І. Брюховецького було скинуто з лівобережного регіментарства, а П. Дорошенка обрано гетьманом «усього Війська Запорозького». За результатами ради в листі до великого коронного гетьмана Я. Собеського Дорошенко писав: «...усе Військо вкупі, і Задніпровські обидві сторони під єдиним регіментом у послушенстві мені належати стали»⁴⁷. Отже, мрія Дорошенка, хоча й ненадовго, здійснилася. Він нарешті зумів зробити те, що не вдавалося його попередникам

Ю. Хмельницькому й П. Тетері, а саме — об'єднати розтерзану сусідніми монархами та внутрішніми чварами Україну.

«За короткий час свого побуту на лівому березі Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво, міщанство і поспільство, але й таку впливову верству, як духовенство»⁴⁸, — зробили з цього виводу висновки учені. В усіх українських церквах молилися за «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра»⁴⁹. А вже в цей час він видав ряд універсалів щодо охорони багатьох храмів і монастирів та підтвердив право на їхні маєтності.

Посилення влади Дорошенка дуже налякала верхівку Польсько-Литовської держави, яка переживала, щоб цей український гетьман з регіментаря-васала не перетворився в «удільного» володаря. Ці побоювання віддзеркалювалися в багатьох тогочасних листах і документах. Так, наприклад, львівський єпископ Й. Шумлянський, який за дорученням короля у березні 1671 р. проводив переговори з П. Дорошенком, звітував до Варшави: «...ці люди (українці — *Т. Ч.*) не хлоппи, але народ самостійний»⁵⁰.

Залишаючи перед наступом польської армії Задніпров'я, П. Дорошенко призначив там наказним гетьманом миргородського полковника Демка Ігнатовича (Многогрішного). Призначений Дорошенком гетьманом над «сіверськими» полками, Ігнатович (це відбулося 8 червня 1668 р.) уже наступного року під тиском російських військ скликав на Лівобережжі Генеральну раду, де й був обраний гетьманом лівобережної частини Українського гетьманату та склав присягу московському цареві⁵¹. Не виключено, що досвідчений Дорошенко залишив Ігнатовича на Лівобережжі з далекосяжним планом. Розуміючи, що російські війська не залишать у спокої Лівобережжя, а «сіверському» гетьманові все одно доведеться визнати московську протекцію, з огляду не лише на військову силу росіян, а й статті Андрусівського перемир'я, Дорошенко дозволив своєму ставленику стати підданим царя. Очевидно, що ним було передбачено укладення Ігнатовичем українсько-російського договору, який би забезпечував широку державну автономію лівобережної частини Українського гетьманату й «денонсував» положення аж занадто колабораційного Московського договору 1665 р. І. Брюховецького з Олексієм Михайловичем. Після цього, зважаючи на попередню домовленість (інша справа, що Ігнатович у силу об'єктивних та суб'єктивних причин на деякий час відійшов від такого плану й навіть воював зі своїм колишнім патроном), обидва гетьмани, за сприятливої зміни міжнародної ситуації, мали б об'єднати «свої» частини України. Гіпотезу про таку «запрограмова-

ність» гетьманства Д. Ігнатовича частково підтверджують як подальший розвиток подій на «обох берегах» Дніпра, так і окремі документальні свідчення.

Д. Ігнатович, який після відступу гетьмана «обох сторін» Дніпра П. Дорошенка був залишений тим наказним («сіверським») гетьманом на Лівобережжі, вже наприкінці вересня того ж року звертається до Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича виступити посередником між ним та московським царем. У листі до відомого церковного діяча Ігнатович заявляв, що у випадку коли Олексій Михайлович простить українців за «свавільство» Брюховецького, то вони згодні знову перейти під зверхність Москви, але за умови збереження за ними традиційних «вольностей» та визнання Переяславсько-Московських домовленостей 1654 р.: «...Коли великий государ наш, його царська пресвіта величність, нас, своїх підданих, захоче при попередніх вольностях покійного, славної пам'яті, Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і всьому Війську Запорозькому, в Переяславлі ухваленими статтями і привілеями підтвердженими, зберегти»⁵². Окрім того, наказний гетьман пропонував цареві вивести свої гарнізони та відкликати воєвод з усіх українських міст. При цьому Д. Ігнатович називав причини антиросійського повстання, які полягали у «насильстві» воєвод та ігноруванні української державності.

Після отримання через деякий час царської згоди на прийняття лівобережних полків під «високу руку» Ігнатович відписував Л. Барановичу, що він готовий це зробити, але лише у разі підтвердження московським урядом українсько-російських домовленостей 1654 р., а не «на яких інших статтях»⁵³. Якщо це буде зроблено, то наказний гетьман обіцяв привести під російську протекцію не лише Лівобережжя, але й Правобережжя, що, мабуть, передбачало попередню згоду між ним та П. Дорошенком.

Глухівський договір, який було укладено між гетьманатом і Московською державою 6 березня 1669 р., за оцінкою дослідників, повертав Україну й Росію до правових умов, визначених Переяславськими статтями 1659 р.⁵⁴, а отже, був набагато «прогресивнішим» щодо збереження «прав і вольностей» українських станів, відносно українсько-російських угод 1663 та 1665 рр. Сімнадцята стаття договору в Глухові дозволяла українським дипломатам брати участь у російсько-польських переговорах: «А коли які розмови будуть, що стосуються справ Малоросійських міст і в той час вони, посланці, покликані будуть...»⁵⁵. У двадцять сьомій статті зазначалося про те, щоб козаки з «обох сторін» Дніпра не ворогували між собою, а спільно боронили українські

землі від татарських нападів⁵⁶. Це було б можливим, говорилося далі, за умови визнання гетьманом Дорошенком царської протекції.

Вже від 1670 р. Д. Ігнатовича і П. Дорошенка підозрювали в змові, про що повідомляв до Варшави гетьман «його королівської милості» М. Ханенко 18 жовтня: «...що Дорошенко і Многогрішний, забувши Бога, між собою присягу вчинили та постановили, щоб ні під вашою королівською милістю, ні під московською, але під турком були»⁵⁷. Протягом 1671 р. лівобережний гетьман дозволяв своїм охотницьким полкам переходити на Правобережжя для допомоги П. Дорошенкові у відбитті наступу польської армії⁵⁸. У липні 1672 р. комендант Білоцерківської фортеці повідомляв до Варшави, що Лівобережжя на чолі з гетьманом Ігнатовичем збунтувалося проти царської протекції й «Дорошенкові про те знати дали, який їм посилає кілька тисяч козаків, і кільканадцять Орди...»⁵⁹. Далі польський урядовець відзначав, що «з тієї то причини Многогрішний до столиці (російської — *Т. Ч.*) взятий, що заодно з ним (Дорошенком — *Т. Ч.*) розуміти хотів»⁶⁰.

На початку 1670 р. П. Дорошенко знову вирішив випробувати міцність московських військ на Лівобережжі. 19 лютого він звернувся з листом до Я. Собєського, в якому просив надати допомогу для чергового «задніпровського» походу⁶¹. Крім того, як свідчать записи вітебського воеводи Й. Храповицького, український гетьман 30 березня прохав короля Міхала Корибута «Україну Москві не віддавати і пакти Андрусівські відмінити»⁶². У листі до білоцерківського коменданта П. Дорошенко знову ж таки вимагав у поляків відректися від андрусівських домовленостей з Московською державою й висував план відвоювання в останньої «Задніпров'я»⁶³.

Готуючись до українсько-польської мирної комісії в Острозі, Дорошенко в інструкції козацьким комісарам від 10 травня 1669 р., окрім інших, висував і вимоги до польського уряду забезпечити право гетьмана Війська Запорозького урядувати на «обох берегах» Дніпра⁶⁴. Та небажання Речі Посполитої діяти в потрібному для гетьмана П. Дорошенка руслі штовхає останнього до визнання зверхності турецького султана Мегмеда IV, яке відбувалося протягом 1669–1670 рр.

Найголовнішою причиною такої зміни політичного курсу українського уряду були великі сподівання Дорошенка на те, що Османська імперія забезпечить об'єднання України, на відміну від планів її розподілу між Москвою й Варшавою. У червні 1669 р. султан видав два універсали (берати), які затверджували П. Дорошенка на гетьманстві з умовою поширення його влади на всю Україну — як Правобережну, так і Лівобережну⁶⁵. Через три роки, під час особистої зустрічі з Мегме-

дом IV у жовтні 1672 р., гетьман висловлював прохання щодо виконання султаном взятих перед цим зобов'язань сприяти йому в об'єднавчій політиці. На що після аудієнції у падишаха великий візир відповів, що невдовзі під владою гетьмана «буде і Київ, і ціла Лівобережна Україна»⁶⁶.

Однак надії Дорошенка на турецьку протекцію не здійснювалися в силу різних причин, серед яких були по-перше, невиконання османськими воєначальниками своїх зобов'язань перед українським правителем, а також поразка армії Мегмеда IV в битві з польськими військами під Хотиним у 1673 р. Поряд з іншими чинниками, це призводить до поступової переорієнтації Дорошенка на тіснішу співпрацю з польським урядом. І хоча про всі свої зносини з королем протягом 1674–1675 рр. гетьман повідомляв до Стамбула, серед урядовців Речі Посполитої наприкінці 1674 р. ходили чутки про відмову гетьмана «Дороша» від турецької зверхності й визнання польської протекції. Правобережні козаки-сердюки під час перебування польського посольства в Чигирині говорили: «Дай, Боже, скоріше миру з королем, тоді всі разом з поляками й ордою підемо на Задніпров'я»⁶⁷. У проекті Чигиринських пунктів 1675 р. між Українським гетьманатом і Річчю Посполитою (вони були вислані Дорошенком до Варшави) відзначалося, що «Військо Запорозьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах трьох воєводств: Київського, Чернігівського й Брацлавського...»⁶⁸. А отже, влада гетьмана мала поширитися на Лівобережну Україну, що складалася з колишніх Чернігівського й частини Київського воєводств Речі Посполитої. Також гетьманському урядові, згідно з проектом українсько-польського договору, мав бути переданий «обсаджений козацькою залогою» Київ. Звичайно, у цьому випадку Польща, зважаючи на те, що згідно з Андрусівським перемир'ям ці території підлягали під сферу впливу московського царя, не погоджувалася на такі пропозиції П. Дорошенка. Новообраний король Речі Посполитої Ян Собеський взагалі відкинув можливість співпраці зі своїм довголітнім «приятелем»-суперником і планував здійснити черговий військовий похід з метою захоплення Чигириня.

Таким чином, і турецький султан, і польський король, самі того не бажаючи, штовхали гетьмана Дорошенка до підданства його довголітньому противнику — московському царю. Але можливе визнання російського сюзеренітету також би не змінило твердих намірів українського гетьмана мати владу над обома частинами України. Про це ще наприкінці 1673 р. він заявляв московському дипломату С. Полховце-

ву, який прибув до Чигирини вмовляти гетьмана перейти «під високу руку» царя⁶⁹. Власне, в результаті довготривалої боротьби за Лівобережжя П. Дорошенко й схилився до останнього варіанту, в саме — забезпечити єдність України під протекторатом московського монарха. Чи не це й було найголовнішим мотивом здачі П. Дорошенком гетьманської булави на користь царського регіментаря й лівобережного гетьмана І. Самойловича у 1676 р.? Тим самим, на думку Дорошенка, мало забезпечуватися з'єднання двох частин України. Однак на перешкоді цьому задумові, як і в попередні роки, стояли домовленості між Москвою й Варшавою.

Підсумовуючи діяльність гетьмана П. Дорошенка щодо об'єднання розтерзаних іноземними протекціями українських земель, зачитуємо один із «закличних» листів, які направляли представники правобережної козацької старшини до своїх побратимів на Лівобережжі. Його зміст, на нашу думку, якнайкраще розкриває мотивацію вчинків одного з найвірніших послідовників політичної спадщини Б. Хмельницького, зокрема, і щодо впровадження полівасалітетної зовнішньополітичної моделі Українського гетьманату. «...Пан гетьман Дорошенко, — писали на початку 1670 р. в колективному листі полковники Я. Лизогуб, Г. Гамалія, М. Раєвський, І. Вербицький, І. Шульга та І. Пригара, — особливою поміччю й милістю Божою і своїм ширим старанням привів було всіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного бажаного братерства й одности, так, що всі з тої єдності тішились; того милого отчизні діла довершив він, не за якимись власними користями ганяючись, але єдине бажаючи добра Україні і Війську Запорозькому... Відайте, що й ті, котрі тепер приводять до поділу на дві частини, колись дістануть кару за руйнування своєї отчизни... Нехай собі цар московський і король польський, як християнські монархи будуть здорові. Але навіщо нам з вами між собою різнитися? *Коли вони, яко монархи про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба, не різнячись, усім вкупі про свої вольності і про заспокоєння отчизни нашої України радитись*»⁷⁰. Саме задля досягнення цієї мети, продовжували полковники, «маємо ми доброго й справедливого провідника, пана гетьмана Петра Дорошенка, котрий ні про що інше, як тільки про те, щоб Україна ніколи не була роздвоєна і порізнена, мислить»⁷¹.

Прагнення Петра Дорошенка, як і його попередників — Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Брюховецького, а також Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного) до об'єднання розділеного на дві частини Українського гетьманату, так і не були втілені в життя. Це було спричинене не лише внутрішньополітичною ситуацією в Україні, але й по-

зицією монархічних дворів регіону, які не хотіли поступатися у боротьбі за нові території. Адже протекція над єдиною Козацькою державою того чи іншого династичного володаря (а гетьмани, як бачимо, використовували різні варіанти підлеглості) відразу ж надавала тому значну перевагу в міжнародному розподілі сил у цій частині Європи. Крім того, об'єднана Україна могла б з часом відмовитися від васально-залежного становища й започаткувати власну традицію монархічного правління.

¹ Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 34–40; Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького. — С. 157–183; Горобець В. Еліта Козацької України. — С. 272–292.

² Памятники изданные временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном генерал-губернаторе (далі — ПКС). — Т. IV. — К., 1859. — С. 426.

³ ПКС. — Т. IV. — С. 106.

⁴ Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem / Wyd. A. Hnilko. — Warszawa, 1922. — S. 106.

⁵ Акты Московского государства. — Т. 3. — С. 222–223.

⁶ Там само. — Т. 2. — М., 1894. — С. 198.

⁷ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 323; Т. V. — С. 44.

⁸ Памятники, изданные временною комиссией. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 57–58

⁹ Цит за: Горобець В. Еліта козацької України. — С. 274.

¹⁰ АГАД Варшава. — Ф. «АКВ», від. «Козацький», № 42, спр. 27, арк. 85–86; Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku. — S. 52.

¹¹ Памятники, изданные временною комиссией. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 74–77

¹² Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького. — С. 169–171.

¹³ Горобець В. Еліта козацької України. — С. 279.

¹⁴ Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska w Ukrainie na przełomie lat 1660/1661 // Przegląd Historyczny. — Т. XLV. — З. 4. — Warszawa, 1954. — S. 626

¹⁵ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 78.

¹⁶ Там само. — Т. IV. — С. 121, 123, 125.

¹⁷ Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького. — С. 181.

¹⁸ Там само. — С. 150.

¹⁹ ПКС. — Т. IV. — С. 154–155.

²⁰ Цит за: Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. — С. 259.

²¹ Там само. — С. 177.

- ²² Горобець В. Еліта козацької України. — С. 390.
- ²³ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУ ІР). — Ф. II, № 15412, арк. 20–21.
- ²⁴ БМЧ Краків. — Од. зб. 402, арк. 470–471.
- ²⁵ НБУ ІР. — Ф. II, № 15425–15487, арк. 238.
- ²⁶ Там само. — № 15412, стовбці Розрядного приказу, Белгородський стіл, арк. 20–21; Газін В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.). Дисертація... канд. істор. наук. — К., 2001. — С. 70.
- ²⁷ Памятники, изданные временною комиссиею. — Т. 4. — С. 261.
- ²⁸ Газін В. Гетьманство Павла Тетері. — С. 71–72.
- ²⁹ Памятники, издание временною комиссиею... — Т. 4. — С. 326–327
- ³⁰ Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. — Warszawa, 1965. — S. 141.
- ³¹ Газін В. Вказ. праця. — С. 127.
- ³² Памятники, издание временною комиссиею... — Т. 4. — С. 427.
- ³³ Газін В. Вказ. праця. — С. 128.
- ³⁴ Памятники, издание временною комиссиею. — Т. 4. — С. 375–376; 378–381.
- ³⁵ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. IV. — С. 44–48; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К., Львів, 2004. — С. 302–303
- ³⁶ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 4. — С. 420–424.
- ³⁷ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 41.
- ³⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 143.
- ³⁹ Смолій В. Петро Дорошенко // Історія України в особах: Козаччина. — К., 2000. — С. 118.
- ⁴⁰ Санин Г. Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60-х — 70-х гг. XVII. Диссерт... канд. истор. наук. — Москва, 1970. — С. 281.
- ⁴¹ Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674–1675. — Warszawa, 1934 — S. 4
- ⁴² Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673. — Kraków; Wrocław, 1984. — S. 149.
- ⁴³ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego 1671 r. // Studia i materiały do historii wojskowości (далі — SMHW). — Т. XI. — Cz. I. — Warszawa, 1965. — S. 70.
- ⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. VI. — Санкт-Петербург, 1869. — С. 50–51.
- ⁴⁵ БМЧ Краків. — ТН, 160, № 291, арк. 1278.
- ⁴⁶ Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1994. — С. 303–304.
- ⁴⁷ Acta historica — Vol. I. — Pars. II. — Kraków, 1881. — S. 382–383.
- ⁴⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 200.
- ⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 66.
- ⁵⁰ Acta historica — Vol. I. — Pars. II. — S. 631.
- ⁵¹ Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави. — С. 337.
- ⁵² Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 64.
- ⁵³ Там само. — С. 65.

- ⁵⁴ Яковлів А. Українсько-московські договори. — С. 103.
- ⁵⁵ Бантиш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 224.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Акты ЮЗР. — Т. IX. — Санкт-Петербург, 1877. — С. 314.
- ⁵⁸ Там само. — С. 457–458.
- ⁵⁹ Acta historica. — Vol. I. — Pars. II. — S. 1027.
- ⁶⁰ Ibid.
- ⁶¹ Grabowski A. Starożytności historyczne Polskie, pisma i pamiętniki do dziejów polskich. — Т. 2. — Kraków, 1840. — S. 300.
- ⁶² Chrapowicki J. A. Diariusz wojewody witebskiego / Wyd. J. Rusiecki. — Warszawa, 1845. — S. 197.
- ⁶³ Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego. — S. 71.
- ⁶⁴ Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 196–206.
- ⁶⁵ Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim... — S. 51.
- ⁶⁶ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 168; Dorośenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorosenko a jego turecka politika. — Praha, 1933. — S. 39.
- ⁶⁷ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko... — S. 421.
- ⁶⁸ АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 235–242.
- ⁶⁹ Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования — Кн. 6. — Т. XV: Руина. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 240.
- ⁷⁰ *Цит. за:* Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 281–283
- ⁷¹ Там само.